

ALISHER NAVOIYNING SADDI ISKANDARIY DOSTONINING TILI VA USLUBI

Shukurov Hasan Nazarovich

Jizzax Pedagogika Institutining o‘zbek tili va adabiyot fakultetining
1-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonining tili va uslubi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, doston, Saddi Iskandariy, uslub, shoh, voqea, ijodi, faylasuf.

Buyuk bobokolonimiz Nizomiddin Mir Alisher Navoiy (844- 901/ 1441-1501) faqat o‘zbek xalqi yoki turkiy xalqlarning emas, shuningdek, Butun sharqda qolaversa, butun jahon ezozlaydilar va sevib o‘qiydilar so‘z sanatkorlaridandir. Uning temuriylar davri ilm – fan va san’atiga homiylik qilgan, o‘zining shoh asarlari bilan dunyo badiiyati xazinasiga qo‘shgan hissasi tillarda dostonidir. “Sulton Husayn Boyqaroning uni mamlakat ustini, din-u davlat nizomi, mulk-millat ashoblari zubdasi, xayrli binolar muassisi, xoqon davlat tayanchi,” -deya ta’riflangan bilan buyuk shoirning xizmatini e’tirof etgan.

Navoiy ijodiy takomili ikkinchi bosqichining tayanch ustuni - shoirning shoh asari «Xamsa» desak yanglishmaymiz. 888 (1483) yildan Alisher Navoiy o‘zining eng buyuk asari «Xamsa» turkumini yozishga kirishadi va uni 890 (1485) yilda tugallaydi. Besh dostonni o‘z ichiga olgan bu ulkan badiiy qomus 50 ming misradan oshiq bo‘lib, Navoiyning barcha she’riy merosining deyarli yarmini tashkil qiladi. Ammo gap hajmda emas. «Xamsa» Alisher Navoiy ijodining qalbidir. Buyuk bobokolonimiz o‘zi tuzgan birinchi devoni «Badoyi’ ul-bidoya» bilanoq turkiy tildagi she’riyatni arab va fors mumtoz adabiyotining eng peshqadam namunalari darajasiga olib chiqqan edi. Ammo bu ishlar barchasi «Xamsa»ning debochasi edi, xolos.²¹ Agar turkiy «Xamsa» yozilmasa, nafaqat bizning, turkiy xalqlarning adabiyoti, ma’naviyati, balki butun islom mintaqa ma’naviyati bugungi yaxlitligi, bugungi tugalligiga ega bo‘lmas edi, deb bemalol aytish mumkin. Alisher Navoiydek asliy oshiqning dunyoga kelishi, unga berilgan ulug‘ iste’dodning mohiyati «Xamsa» uchundir, bu buyuk ijodkor merosining avvali ham, oxiri ham «Xamsa» tufaylidir .

²¹ Бертелс Е.Е. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965. – 480 с.

Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” asari voqealari dono va odil shoh Iskandarning atrofida sodir bo‘ladi va har bir syujet u bilan chambarchas bog‘liqdir. Asar bosh qahramoni Rumlik Iskandarning dastlabgi tasviri o‘n sakkiz-o‘n to‘qqiz yoshlardagi yigitdir. U jismonan baquvvat, yuzlari sermulohaza, jiddiy, nigohiga ko‘pchilik dosh bera olmaydigan darajada salobatli va o‘z navbatida oqko‘ngil shoh hamdir. Navoiy yaratgan qahramon o‘zining asosiy qiyofasi, yetakchi fazilatlari, xususan, insonparvarligi, sulhparvarligi, elsevarligi, ilmsevarligi, donishmandligi bilan Nizomiy va Xisrav Dehlaviylar dostonlaridagi Iskandarga yaqin tursa ham, haqiqatparvarligi, adolatpeshaligi, ilmga qiziquvchanligi, amaliy-ilmiy tadqiqotlardagi ishtiroki bilan, ayniqsa ilmiy-fantastik g‘oyalari, obrazlariga ishtiyoqi, xususan, olam dengizlarini tadqiq etish va o‘lchash sohasidagi, suv osti hayotini o‘rganishga bo‘lgan amaliy qiziqishi bilan ajralib turadi. Garchi Iskandar asar boshida o‘z oldiga butun jahonni egallash maqsadini qo‘ygan bo‘lsa-da, doston davomida uning bu fikri o‘zgarib takomillashib boradi.

Asar muqaddimasi Iskandarning otasi Faylaqusning vafoti va yosh shahzodaning xalq bilan mashvarat qilib, so‘ng taxtga o‘tirish kadrlaridan boshlanadi. U podshohligining dastlabki davrlaridanoq xalq ichida bo‘lib, adolat, toshu tarozi, bozor, o‘lchov kabi narsalarni o‘z qo‘li bilan tartibga solishi, shaharu qishloqlarni obod qilishi rassom uchun e‘tiborli holatdir.² Undan so‘ng Iskandar boshchiligidagi rumliklarning turli davlatlarga qilgan yurishlari, qo‘shin bilan safar, askarlar va jang sahnalariga navbat yetadi. Asarning yana bir e‘tiborli voqeasi Eron shohi Doro bilan urushdan oldin Iskandarning oldiga fors elchisining kelishi sahnasidir. Shoh Iskandar o‘zining ulug‘vor taxtida salobat bilan o‘tiribdi. Qarshisida tiz cho‘kib, boshini egib turgan Doroning elchisi. Uning bir qo‘lida kunjut solingan idish, ikkinchisida esa to‘p va chavgon tutgan. Nigohlarida qo‘rquv va tashvish aks etgan. Bu yerda elchining qo‘rquvi bir tomondan shoh Iskandarning haybati bo‘lsa, ikkinchi tomondan unga olib kelgan xabari sababidandir. Keyingi sahnada Iskandarning rad javobini olib qaytgan o‘sha elchi shoh Doro qarshisida tiz cho‘kib turibdi. Iskandarning javobini eshitgan ellik besh yoshlardagi, yirik jussali, qalin, uzun, qora soch-soqolli, boshida baland oltin toji egnida zarbof libosi bo‘lgan Doroning qosh-ko‘zlari chimirilgan, mushtlari tugilib, yuzlari g‘azabdan burishgan holatda tasvirlanadi.

Alisher Navoiyning «Xamsa» dostonlari har biri alohida necha-necha tadqiqotlar mavzusi bo‘lib keldi, yana bu ish davom etadi. Chunki ularning mazmun qabatlari benihoyadir. Bu dostonlar shaklan qanday mukammal bo‘lsa, mazmunan undan ham uyg‘un, koinot singari munazzam va had-hududsizdir²². Islom aqidalariga ko‘ra bir kecha-kunduzda o‘qiladigan besh vaqt namoz «alXamsatu» deyiladi, dinimizning besh

²² Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 11-jild. T.:«Fan»,1993. – 640 b.

ustuni (rukni) ham - tavhid (imon), namoz, ro'za, zakot, haj - o'ziga xos «xamsa» (beshlik)ni tashkil etadi. Demak, Nizomiy dostonlarining «Xamsa» turkumi sifatida talqin etilishi, unga Amir Xusrav va Navoiy javoblari bejiz emas. Alisher Navoiy «Saddi Iskandariy» dostonining muqaddima qismida bu masalaga maxsus to'xtalib, «Xamsa»ning har bir dostoni yozilishini kunning ma'lum vaqtlarida o'qiladigan sahar (fajr), peshin (zuhr), asr, shom va xufton namozlari bilan qiyos etadi hamda «Xamsa»ni buyuk tog' cho'qqisiga ko'tarilish mobaynida besh o'rinda to'xtab, nafasni rostdash uchun bino etilgan besh oromgohga o'xshatadi.

Bu oromgohlarni yaratish uchun shoir «Bilik taxti uzra chiqib o'lturmagi», «Xayol elchisini» har tarafga choptirishi, «jon mulkidan» «maoniy sipohini» (ma'nolar lashkarini) guruh-guruh (favj-favj) yetkazib berib turishi, ma'no lashkarlari jam bo'lgach, insonlar dilini zabt etishga kirishmog'i, ya'ni ma'naviyat olamida jahongirlik san'atini namoyish qilmog'i lozim edi. «Xamsa» dostonlari ijtimoiy hayotni, turli toifalarning hayotdagi o'rni va vazifalarini ularning butun ichki dunyosi va ruhiyati bilan bog'liq holda tadqiq etadi, shu bilan birga undagi barcha botiniy rishtalar Tavhid e'tiqodiga borib ulanadi. Bu asar dunyodagi buyuk siymolardan biri, uch sohibqironning eng mashhuri jahongir Iskandarga bag'ishlangan bo'lib, "Xamsa"ning yakunlovchi dostonidir. Sharqda u Iskandar Zulqarnayn (ikki shoxli yoki kun chiqish va kun botish hukmdori) nomi bilan mashhur. Dastlab Iskandar mavzusi Firdavsiyning "Shohnoma" dostonida qalamga olingan. Keyinroq Nizomiy Ganjaviy u haqda maxsus "Iskandarnoma" degan doston yozadi. Xusrav Dehlaviy bu dostonga javob tarzida "Oyinayi Iskandariy" asarini yozgan bo'lsa, Abdurahmon Jomiy o'z dostonini "Xiradnomayi Iskandariy" deb ataydi. Alisher Navoiy esa bu mavzuni turkiy tilda qayta ishlab, o'z asariga "Saddi Iskandariy" ("Iskandar devori") deb nom beradi

Islom ma'naviyati namoyondalari o'z ijodlarida salafklarini inkor etish, ilgari batamom ko'rilmagan yangilik yaratishga intilish emas, balki ustozlar yaratgan ma'naviy boylikni yanada takomillashtirish, unga yangi jilo berish, ular izlagan yaxlit va buyuk Haqiqatning yangi va toza qirralarini kashf etish, mazmuniy boyitish yo'lidan borganlar. Bu tom ma'nosi bilan muqaddas an'ana bo'lib, islomning ilohiy kitobi «Qur'oni karim»dan sarchashma oladi. Dehlaviy «Xamsa»si Nizomiyga ajoyib sharh va undagi mazmunlarning yangicha talqini sifatida o'zining ham, salafining ham shuhratini olamga yoydi. Keyingi XIV- XV asrlar mintaqa ma'naviyati «Xamsa» an'anasi ta'sirida rivoj oldi, shoirning salohiyati va iqtidori hech bo'lmaganda «Xamsa»ning bir dostoniga munosib javob yoza bilish bilan o'lchanadigan bo'ldi.

Bu jahon ma'naviyati tarixida betakror hodisadir. Turkiy adabiyotda Qutb va Haydar Xorazmiylar boshlab bergan «xamsachilik» an'anasi o'zining kamolini Alisher Navoiy ijodida kutayotgan edi va bu qutlug' intizorlik benihoya ezgu samara berdi. Nizomiy, Amir Xusrav, Alisher Navoiy ruhiyatlarini «Xamsa»ning ma'naviyat

maydonida birlashib, yagona iqlim, yagona mohiyat kasb etdilar. Ushbu yagona mohiyat butun islom mintaqa ma'naviyatining eng buyuk cho'qqisidir. Nizomiy va Amir Xusravsiz Navoiyni tasavvur etib bo'lmaganidek, Alisher Navoiy ijodiy merosisiz Nizomiy va Amir Xusrav badiiy olamini ham butun ko'lami bilan idrok etib bo'lmaydi. Shoir o'zi dostonlarini «zohir yuzidan afsona» degan edi. Afsus, yaqin kunlargacha maktablarimizda XX asr avlodiga «Xamsa» dostonlari ushbu «afsona» darajasida, yuzaki talqin etilib, tushuntirib kelindi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida bu eski yondoshuvdan qoniqmagan ba'zi yosh tadqiqotchilarimiz Navoiyning islomiy shoir ekanligini, uning asarlaridagi tasavvuf irfoni izlarini yangidan «kashf» eta boshladilar. Bugungi mustaqillik, hurlik zamonida endi ma'naviyatimizning asl mohiyati haqida ochiq-oydin gapirish, fikr yuritish imkoniyati mavjud ekan, muammolar mohiyatiga chuqurroq kirib borish, teran tahlilga o'zimizni ham, yosh avlodni ham o'rgatib borish imkoniyatlar oldingi davrdan ko'proq ekanligini ko'rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. – T.:O'zbekiston, 2017.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 11-jild. T.:«Fan»,1993. – 640 b.
3. Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni konkordansi (Tuzuvchilar: A.Quronbekov, A.Mannonov, M.Imomnazarov, D.Ahmedova, A.Nishonboyeva) T.: TDSHI, 2016. – 832 b.
4. Бертелс Е.Е. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965. – 480 с.